

TERMINOLOGIJA IR LEIDINIAI

ENCIKLOPEDINIS GEOGRAFIJOS ŽODYNAS

I

Gyvename pokyčių laikotarpiu. Keičiasi ir Lietuvos mokykla, mokymo turinys bei forma. Rašomi nauji vadovėliai, metodinė literatūra, žodynai. Vienas iš jų – naujas Stasio Vaitekūno "Enciklopedinis geografijos žodynas", išleistas "Šviesos" leidyklos 1994 metais¹. Jis skirtas besimokantiems mokykloje gamtinės ir visuomeninės geografijos. Geografijos sąvokos ir terminai žodyne apibrėžiami kur kas plačiau negu vadoveliuose, be to, čia rasime tokį, be kurių negalima išsiversti skaitant papildomą tos srities literatūrą.

Lietuvoje geografija pradėta plėtoti dar XVIII a. Bet geografijos terminija tuomet buvo lotyniška arba lenkiška. Iš esmės lietuviški geografijos terminai imti kurti tik šiame amžiuje. Ši sritis ir vadina-maisiais tarybiniais metais nebuvo "nuskriausta" kaip, tarkim, karyba arba transportas. Tą nulémē pats geografijos objektas, t.y. geografinė sfera. Ir šios srities terminai yra būdinga tai, kad didelę terminų dalis yra sutermininti gyvosios kalbos žodžiai: *ižas, paplūdimys, lanka* ir kt. Kitą didelę dalį sudaro seni tarptautiniai terminai, vartojami pagrindinėse Europos kalbose, kilę dažniausiai iš graikų arba lotynų kalbos, pavyzdžiu, *horizontas, irrigacija, introdukcija, litologija, populiacija* ir kt. Galbūt todėl geografams néra didelių rūpesčių dėl leksikografijos trūkumo – per pastarajį keturiasdešimtmetį naujasis žodynas yra jau ketvirtas. Tiesa, 1972-jų ir 1987-jų metų žodynai yra verstiniai, bet lietuviškai terminologijai "nenusikaltę". Gera geografijos terminijos padėtis ir tuo požiūriu, kad néra painiauvas dėl terminų daugiareikšmiškumo. Vos vienas kitas terminas (*akvatorija, ašigaliai, locija*) turi daugiau negu vieną reikšmę.

"Enciklopedinio geografijos žodyno" autorius pabrėžia, jog čia stengtasi integruoti geografijos žinias su kitų sričių – biologijos, istorijos, geopolitikos, astronomijos, geologijos – žiniomis. Siekiama, kad gamtinė ir visuomeninė geografija užimtų vienodą bendrosios geog-

¹ V a i t e k ū n a s S. Enciklopedinis geografijos žodynas. K.: "Šviesa", 1994. 256 p.

rasijos dalį, todėl neatsitiktinai žodyne pateikiama daug ekonomikos ir socialinių terminų bei jų aiškinimų. Autorius yra įsitikinęs, kad ekonomikos žinios būtinės visiems, todėl čia rasime pagrindinių ekonomikos terminų minimumą.

Žodyne toliau plėtojama lietuviška geografijos ir kitų minėtų sričių terminija, kai kada visai pajęgi varžytis su įprastais tarptautiniais terminais, pvz.: *oro transportas* (plg. *aviatransportas*), *aptarnavimo geografija* (plg. *infrastruktūros geografija*), *indėliai* (plg. *depozitai*), *labdarybė* (plg. *filantropija*), *tarpledynmetis* (plg. *interglacialas*), *saulėgrīža* (plg. *solsticija*), *paplūdimys* (plg. *pliažas*). Tarptautinis terminas šiais atvejais paliekamas kaip sinonimas. Verta pažymėti (nors ir ne visada tikslų) ir bandymą pasiūlyti lietuvišką konkurentą *aero-uostui* – *orauostis*, *galaktikai* – *Paukščių Takas*, *ozui* – *ožnugaris*. Sveikintinas patriotiškumas pasirenkant *ugnikalnį* (ne *vulkaną*), *vandenyną* (ne *okeaną*), *smailę* (ne *piką*), *pusiaują* (ne *ekvatoriu*), *Paukščių Taką* (ne *Pieno Taką*), *lygiagretes* (ne *paraleles*), *ašigalius* (ne *polius*), *stačiatikybę* (ne *pravoslavybę*).

Autorius siūlo naują terminą prietaisui kritulių kiekiui matuoti. Ankstesniuose žodynųose pateiktą *lietmatį* čia randame kaip *kritulmacio* sinonimą. Šis terminas, be abejo, tiksliau atitinka apibrėžimą, bet keisti nebuvo reikalo dėl to, kad: a) pasunkėjo tarimas ir žodis pailgėjo vienu skiemenu, b) visi krituliai matuojami virtę vandeniu, kitaip sakant, jie nesiskiria nuo lietaus (t.y. "skystų kritulių, krintančių iš debesų didesniais kaip 0,5 mm skersmens lašais", p. 112). Be reikalo vaizdingas ir įprastas *paukščių turgaus* terminas pakeistas *paukščių kolonijomis*. Reikia sutikti, kad pastarasis emociškai neutralesnis, tačiau šiek tiek gyvumo terminologijai nekenkia, juk lieka *baltosios naktys, juodoji rinka* ir pan.

Užsibrėžtas tikslas "kuo daugiau tarptautinių žodžių pakeisti lietuviškais" (p. 3) pamirštamas, kai reikia kalbėti apie žemės reformą, prisiaikymą, salyną, prekyvietę, varžytynes, prekybą – čia *agrarinė reforma, adaptacija, archipelagas, turgus, aukciones, komercija*. Ir ne galima pasiteisinti, kad lietuviški terminai mažai kam žinomi, nepopuliarūs!

Žodyno autoriu reikia pagirti už terminų taisyklingumą. Taisyklię patvirtina ir išimtis – *neatpažinti skraidentys objektai*. Paprastai terminijoje vartojuamos įvardžiuotinės formos, pvz.: *drėgnieji tropiniai miškai, bendrasis nacionalinis produktas, naudingosios iškasenos*. Todėl šis terminas turėtų būti *neatpažintieji skraidentys objektai*.

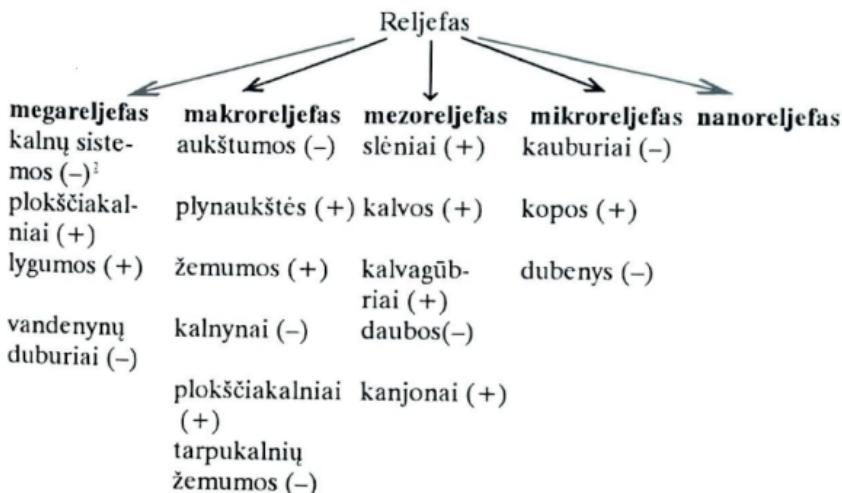
Vartant "Enciklopedinių geografijos žodyną" "užkliūva" termino *seišas* aiškinimas "stovinčios bangos". Reikia pasakyti, kad tai ne žodyno autoriaus sugalvota, šis terminas paimamas iš ankstesnių leidiunių. Logiškai junginio žodžių reikšmės kertasi, plg. *stoveti* – "1. būti stačiam; 2. neiti, n e j u d ē t i, neveikti; 3. būti nedirbamam" (DŽ, 737) ir *banga* – "véjo ar ko kito sukeltas slenkantis vandens paviršiaus kauburys, vilnis". Galbūt *seišas* reikėtų aiškinti "vandens kauburys" ar kokiui kitu žodžiu.

Vienas iš pageidaujamų terminų bruožų yra sistemišumas. Vienarūsių sąvokų pavadinimai turėtų būti vienodai įvardyti. Terminas turi kuo ryškiau atspindėti sąvoką ryšius su kitomis sąvokomis sistemoje. Taigi, jeigu "23° 27' šiaurės ir pietų geografinių platumų lygiagretes" pavadiname *atogrąžomis*, tai norisi ir išvestiniuose terminuose rasti šį gražų lietuvišką terminą, o ne *tropikus* (*dręgnieji tropiniai miškai, tropinio oro masė, tropinės juostos, tropikų miškai*). Panašiai ir su *horizontalėmis* – *izohipsėmis*. Abu žodžiai yra graikiškos kilmės, bet antrasis jéina į darnią i z o l i n i j u sistemą: *izohipsės* (vienodo aukščio), *izotermos* (vienodos temperatūros), *izobaros* (vienodo atmosferos slėgio), *izobatos* (vienodo gylio taškus jungiančios linijos žemėlapyje, schemae).

Puiku, kad žodyno autorius siekia palengvinti ir kitų dalykų mokymąsi, įdėdamas populiarų ekonomikos, istorijos, sociologijos terminų. Tačiau nereikėtų pamiršti, kad žodynas vis dėlto "enciklopedinis geografijos". Mokiniams (o jiems ir skiriamas šitas leidinys) neprošal žinoti, kas yra *respublika, katalikybė, kreolai*, bet ar ateitį į galvą geografijos žodyne ieškoti, ką reiškia terminas *maldaknygė* arba *vadovėlis*? Galima suprasti galimus autoriaus sentimentus *hipiams*, bet šiek tiek jaunenis skaitytojas nusivilia neradęs *pankų*. Jei jau "humanizuojamas" geografijos mokslas, tai kodėl ne sistemingai.

Imant žodyną kaip visumą, sunku suprasti terminų atrankos kriterijus. Pratarmėje teigiamama: "Skirtingai nuo iki šiol buvusių verstinių (daugiausia iš rusų kalbos) žodynų ir žinynų, šiame žodyne atsakyta Lietuvos moksleiviui nereikalingų labai lokalizuotų (vietinių) ir specialių terminų bei sąvokų, būdingų tolimesnių šalių geografių" (p. 3). Kitaip tariant, atsisakoma A. Solovjovo, G. Karpovo "Fininės geografijos žodyne-žinyne" V. Gudelio išskeltos idėjos išpopuliarinti daugelį retesnių gyvosios kalbos žodžių, kurie jau yra vartojaami mokslo literatūroje, bet mažai žinomi besimokančiai jaunuomenei. Tokiu būdu labai "lokalizuoti" pasirodo esą *dauba, duburys, dulks-*

na, dumbblas, gruodas, kalnynas, marios, raistas ir kt., tačiau vargu, ar nuo jų kiek nors atsilieka *ruzgos, panuovalis, žiogis, palios, palvė, plova, sėklius, zandras*, kurie įtraukti į žodyną. Štai *raisto* termino nėra, o *lieknas*, t.y. "vietinis pelkės pavadinimas, raisto atitikmuo" yra. Nurodoma visa reljefo sistema, o jos sudedamosios dalys aiškinamos pasirinktinai:

Kas gali mokinui paaiškinti, kuo skiriasi "slénis" ir "dauba"?

Žodyne randame terminus *karalius, prezidentas*, bet Lietuvos moksleivui ne mažiau reikalinga žinoti ir kas yra *kunigaikštis*. Jei svarbu *latvių, lietuvių kalba*, tai *lenkų* ir *rusų kalba* ne mažiau svarbu už *kinų kalbą*. Ta pati padėtis ir su kulto pastatų terminais: kažkodėl liko pamiršta *sinagoga*, nors yra *bažnyčia, mečetė, cerkvė*.

Dar didesné maišatis su biologijos terminais. Kodėl autorius mano, kad svarbu paaiškinti nedidelės apimties geografijos terminų žodyne, kas yra *silkės, drambliai, kupranugariai* ir *delfinai*? Ar šie terminai kuo nors sudėtingesni ar svarbesni už terminus *žuvis, žinduolis*, kurių čia veltui ieškotume. Kyla įspūdis, kad terminų pateikimo kri-

² Pliusais pažymėti terminai žodyne yra, minusais – ne.

terijus – “ką aš čia dar prisimenu?” Štai pluošteliis pavyzdžiu: *ichtiofauna*, *ichtiologija*, *ichtiozaurai*, *iguanodontai*, *iguanos*, *jūrų fauna*, *jūrų karvė*, *jūrų kopūstai*, *jūrų lelijos*, *jūrų liūtai*. Argi laikomasi principo, kad atsisakyta specialių terminų, būdingų tolimesnių šalių geografijai? Juk *ichtiozaurai* yra tik viena iš paukščiadubenių dinozaurų būrio roplių šeimų, be to, išmirusi. Išvardytieji jūrų faunos atstovai tikrai nėra kuo nors ypatingi, kad juos reikėtų minėti specialiai (biologijos terminų šiame žodyne yra tik koks trečdalis). Taip būtų galima vardyt iš toliau. Netgi galimas pasiteisinimas, kad, esą, visiems suprantamų terminų nuspręsta neįtraukti į žodyną, čia netinka. Jei visiems moksleiviams aišku, ką reiškia terminas *gyvenvietė*, tai tiek pat suprantama ir kas yra *miestelis* arba *vienkiemis*.

Taigi, prieš pradedant žodyną rašyti, būtina žinoti kam, kokiems tikslams jis skirtas, kokios apimties jis bus. Jeigu skiriamas mokyklai, vertėtų vengti tokų terminų aiškinimų, kaip *gargždas* “birių ir clementuotų uolienu stambioji frakcija <...>” (galbūt geriau tiktų DŽ aiškinimas “jūros, upių vandens aprinti, suapvalinti akmenys”). Jei žodyne neįmanoma apimti visų tos srities terminų, reikėtų kruopščiai atsirinkti reikiamus pagal abstraktumą, vartojimo dažnumą, vietai tos srities terminų struktūroje. Daug naudos duotų abécélinis sinonimų išdėstyti; tarkim, mokinys randa vadovėlyje terminą *izohipsės*, žodyne jis neaiškinamas, o iš kur jam žinoti, kad šiuo atveju reikia ieškoti aiškinimo prie *horizontalės*. O jeigu jis rastų rodyklę su nuoroda “žr. *horizontalės*”, nesusipratimo neliktu. Be to, tai realus būdas populiarinti lietuviškus terminų atitikmenis: skaitytojas žinotų, kad “specialiai organizuotas viešas pardavimas, prekyba, periodiškai veikianti tam tikroje prekyvietėje” yra *varžytynės*, dar kitaip vadinamos *auktionu*, o ne atvirkšciai.

Be to, reikėtų kūrybiškai pasinaudoti anksčiau išleistų tos srities leidinių medžiaga. Tada neliktu tokį grioždįskų terminų kaip *svyruojamieji Žemės plutos judešiai*, kai jau S. Agapovo “Geografijos žodyno” lietuviškame vertime yra tiesiog *Žemės plutos svyravimai*. Tai, kad žodinas būtų tikrai naudingas moksleiviams ir kitiems besidomintiems geografija, reikėtų ji patobulinti, o idėja parengti tokį leidinį tikrai gera.

Jurgita JĒRINAITĖ

II

Stasio Vaitekūno parengtame “Enciklopediniame geografijos žo-